

Bushehr Etemadieh Textile Factory from its Establishment to Closure (1937-2009)

Hamid Asadpour*

Abstract

The economic and industrial history of Bushehr is one of the unspoken and unopened dimensions of this land. Bushehr's economic history is divided into two parts, which include the period of the traditional economy and modern economy. In the modern economy of Bushehr, various industries play a role, which are headed by oil, gas, and petrochemical industries, shipbuilding industries, and food industries. However, the pioneer of modern industries in Bushehr province has been the textile industry. This study seeks to investigate the context and consequences of the establishment of a textile factory --Etemadieh-- and the reasons for its closure. The main question of this research is the following: What are the grounds for constructing Etemadiyeh textile factory in Bushehr and its consequences? The main hypothesis of this research is that the establishment of Etemadiyeh factory in Bushehr is the product of the emergence of a period of industrial development in Iran, the main feature of which is the entry of the private sector into the industry, including spinning and weaving industries. The motivation of this group of capital owners, in addition to making a profit, has been national and patriotic motives and efforts to create a local industry. Also, the establishment of this factory led to the reduction of unemployment in Bushehr.

Introduction

The spinning and weaving industries in Iran have a long and remarkable history. In fact, one of the historical advantages of the industry in Iran is the strong presence of the textile industry in the economic and industrial structure of Iran. Iranians have been familiar with the spinning and weaving industry since ancient times and have produced many products in this field. There are signs of the flourishing of the textile industry during the Achaemenid, Parthian, and Sassanid eras, which indicate that the Iranians were the leaders in most of the textile fields of their time. Iran's spinning and weaving industry during the Sassanid period was so prestigious and important that it continued its work after Islam. After Islam and the arrival of the Arabs in Iran, due to the importance of the textile industry in Iran, newcomers were willing to accept part of the Iranian tax in the form of textile products. An example of this can be seen in the city of Touj or Toz (Moghaddasi, 2006). Also, Tha'labi in his description of Fars has spoken of the export of five thousand garments (Tha'labi, 1989).

Considering the important background of Bushehr in the field of textile weaving and the existence of centers such as Touj and Janaba and also the economic prosperity of Bushehr in the

* Assistant Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran
(Corresponding Author) asadpour22@gmail.com

Qajar period, it was expected that Bushehr was one of the most important and prosperous ports of Iran in the Pahlavi period. Bushehr lost its prosperity and was not paid much attention by the Pahlavi government. Few important measures were taken in Bushehr by patriotic businessmen, such as the establishment of Etemadiyeh factory. This research has investigated the ups and downs of this factory from 1937 to 2009. The main question of this research is the following: What are the grounds for the establishment of this factory and its consequences? This study seeks to answer this question by examining the ups and downs of this factory from 1937 to 2009.

Materials and Methods

This study is a descriptive-analytical one, one is what are the grounds for the The data were collected using historical documents, newspapers, and books.

Discussion of Results and Conclusions

Etemadiyeh textile factory, which was the product of the development period of the spinning and weaving industry in the first Pahlavi era, had the potential to change the face of Bushehr province to an industrial and developed province. Etemadiyeh textile factory, which is the first modern spinning and weaving factory on the shores of the Persian Gulf, provided the grounds and conditions for the creation and expansion of industries in Bushehr and proved that Bushehr can be an industrial place in addition to commercial and port advantages. Etemadiyeh textile factory, which at its peak had more than 2,000 workers and employees, was very successful in developing the city of Bushehr and creating business for local and non-native volunteers. The patriotic interests and motives of local merchants, as well as the existence of suitable conditions for making a profit in the field of the textile industry in Bushehr, led to the establishment of this factory. Bushehr's distance from important textile production centers and the lack of fabric in Bushehr were other grounds for the construction of this industrial unit in Bushehr.

The establishment of Etemadiyeh factory led to the formation and emergence of the industrial working in Bushehr and the increase of awareness and developments related to this class. Improving the quality of life of workers along with some of their dissatisfactions are among other consequences. Most of these dissatisfactions, which are related to the closure of this factory on several occasions, are due to factors such as lack of cash, old machinery, board disputes, and the recession in Bushehr. During the seventy-two years of the company's activity, several obstacles appeared in the way of its continuation and expansion; the identification and removal of these obstacles could provide the grounds for the industrialization of Bushehr. The lack of support for industrial activities in Bushehr province could clearly be observed in the case of Etemadiyeh factory. The factory is a historical and objective experience of the possibility of establishing and operating industries in Bushehr province that could last for more than seventy years. However, despite this considerable history and background, for various reasons, including the lack of serious support for industry and industrial activities, the factory was eventually closed supporting the claim that trade activities and exports and imports of goods and intermediation are more profitable in Iran than the establishment of factories and industrial units.

Bushehr Etemadiyeh textile factory could meet the needs of society in the most severe economic and social conditions of the country during the Second World War and after, relying on domestic resources and raw materials. In addition to creating wealth, it reduced the country's dependence on foreign goods. This factory showed that investing in the garment industry and spinning and weaving industries has been a successful and effective policy.

Keywords:

Bushehr, Spinning and Weaving Industries, Dawas, Etemadiyeh, Economy, Igar.

References:

Documents:

1. Documents of the National Organization and Library of Iran (Sakma)
2. Sakma, Document No. 10923/293.
3. Sakma, Document No., 2908407.
4. Sakma, Document No., 2908408.
5. Sakma, Document No., 2908412.
6. Sakma, Document No. 5109/293.
7. Sakma, Document No. 5110/293.
8. Sakma, Document No., 9043/3500.
9. Sakma, Document No. 10921/293.
10. Sakma, Document No. 9790/293.
11. Sakma, Document No., 9791/293.

Books, Articles, and Theses:

12. Abdi, M. (2013). *A Study of Political and Economic Relations of Bushehr Port with Other Economic Centers in the First Pahlavi Period*. MA Thesis, Bushehr: Bushehr Persian Gulf University.
13. Abu Abdullah, M. B. A. (2006). *Ahsan al-Taqasim*. Translated by Ali Naqi Manzavi, Tehran: Koomesh Publication.
14. Adamit, F. (1983). *Amirkabir and Iran*. Tehran: Amirkabir Publication.
15. Asadpour, H. (1999). Historical obstacles to the development of Bushehr in the Pahlavi period. *Historical Research of Iran and Islam*, 25.
16. Asadpour, H. (2013). *History of Shabankareh*. Bushehr: Persian Gulf University Press.
17. Ashraf, A. (1980). *Historical Obstacles to the Growth of Capitalism in Iran*. Tehran: Zamaneh Publication.
18. Dashti, R. (1999). *The socio-economic history of Bushehr in the Qajar period based on the role of traders and trade*. Tehran: Pazineh Press.
19. Etehadieh, M. (2016). The role of Qajar era government agencies in the Iranian carpet industry and trade. *Historical Sciences Research*, 21-41.
20. Fathi, F. (2010). *Customs on the northern shore of the Persian Gulf in the Pahlavi period*. Isfahan: University of Isfahan Press.
21. Gholami, Sh. (2017). *Agricultural Economics of Iran in the First Pahlavi Period*. Tehran: The World of Economics Press.
22. Hassan Nejad, Z. (2014). Factors Affecting the Growth of Mazandaran Textile Industries in the Pahlavi Era. *Journal of Economic and Social History*, 3(1).

23. Hedayat, M. Gh. (2010). *Memoirs and Dangers*. Tehran: Zavar Publication.
24. Mohammad Hassan, Z. (1984). *History of Iranian Industries after Islam*. Translated by Mohammad Ali Khalili. Tehran: Iqbal Publication.
25. Nazari, S. (2014). *Bushehr Chamber of Commerce and its role in Persian Gulf trade in the Pahlavi period*. Bushehr: Persian Gulf University Bushehr.
26. Nemati, N., & Taqvaei Zahmatkesh, Sh. (2014). The effect of the first Pahlavi economic policies on the economy of Bushehr port. *Iranian Studies*, 4(2).
27. Nourizadeh Bushehri, I. (1936). *Secrets of the Southern Movement*. Tehran: Founder Publication.
28. Padidar, M. (2014). *Documents from Bushehr Chamber of Commerce*. Tehran: Abadboom Publication.
29. Rashidi, A. (2000). Industrial Development in Iran. *Political and Economic Information*, 153-154.
30. Talebpour, F. (2017). *History of Textiles in Iran*. Tehran: Al-Zahra University Press.
31. Ya Hosseini, Gh. (2003) *Fire in the Path of Life, Memoirs of Manouchehr Atashi*. Bushehr: (n.p).
32. Yazdani, S. (2009). The Impact of Centralism on the Political Economy of the First Pahlavi Era. *Iranian History Quarterly*, 5.
33. Zaki, M. H. (1987). *History of Iranian Industries after Islam*. Translated by Mohammad Ali Khalili. Tehran: Iqbal Publication.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره چهارم (پیاپی ۴۸)، زمستان ۱۳۹۹، صص ۱۱۰-۹۵
تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۰/۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۲/۵
Doi: [10.22108/JHR.2021.126392.2116](https://doi.org/10.22108/JHR.2021.126392.2116)

کارخانه نساجی اعتمادیه بوشهر از تأسیس تا انحلال (۱۳۱۵ تا ۱۳۸۸ش/۱۹۳۶ تا ۲۰۰۹م)

حمید اسدپور*

چکیده

تاریخ اقتصادی و صنعتی بوشهر یکی از ابعاد ناگفته و ناگشوده این دیار است. تاریخ اقتصادی بوشهر فرازوفرودهای بسیاری دارد. در دوران جدید که اقتصاد استان به سوی وضعیتی نوین و مدرن سوق یافته است، این فرازوفرودها بیشتر به چشم می‌خورد. در اقتصاد نوین و مدرن استان بوشهر، صنایع گوناگونی نقش دارند که صنایع نفت و گاز و پتروشیمی، صنایع کشتی‌سازی و صنایع غذایی در رأس آنها قرار می‌گیرند؛ اما صنعت نساجی، پیشگام صنایع نوین در استان بوشهر بوده است. کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه بوشهر در سال ۱۳۱۵ش/۱۹۳۶م تأسیس شد و سال ۱۳۸۸ش/۲۰۰۹م، به کار خود پایان داد.

این مقاله در پی بررسی زمینه‌ها و پیامدهای تأسیس کارخانه از یک سو و علت‌های انحلال و تعطیلی آن از سوی دیگر است. فرضیه اصلی این پژوهش آن است که شکل‌گیری کارخانه اعتمادیه در بوشهر، محصول ظهور دورانی از توسعه صنعتی ایران است که مشخصه اصلی آن، ورود بخش خصوصی به عرصه صنعت و از جمله صنایع ریسندگی و بافندگی است. انگیزه این دسته از صاحبان سرمایه، علاوه بر کسب سود، همانا انگیزه‌های ملی و میهنی و تلاش در راستای ایجاد صنعت بومی بوده است؛ همچنین تأسیس این کارخانه، شکل‌گیری طبقه کارگر در بوشهر و کاهش بیکاری را باعث شد.

پرسش اصلی این پژوهش این است که زمینه‌های احداث کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه در بوشهر و پیامدهای آن چه بود. یافته‌های پژوهش حکایت از آن دارد که انگیزه‌های میهنی برخی تجار، همراه با مشکلات اساسی بوشهر در زمینه تأمین محصولات نساجی و همچنین دوری بوشهر از مراکز مهم نساجی کشور، زمینه‌ساز تأسیس این کارخانه شد.

واژه‌های کلیدی: بوشهر، صنایع ریسندگی و بافندگی، دواس، اعتمادیه، اقتصاد، ایگار.

* استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران (نویسنده مسؤول) asadpour22@gmail.com

مقدمه

در ایران، صنایع ریسندگی و بافندگی پیشینه‌ای دراز و درخور اعتنا دارد. در واقع یکی از مزایای تاریخی صنعت در ایران، همانا حضور قدرتمند صنعت نساجی در ساختار اقتصادی و صنعتی ایران است. ایرانی‌ها از دوره باستان و حتی پیش از تاریخ، با صنعت ریسندگی و بافندگی آشنا بودند و در این حوزه، محصولات متعددی تولید می‌کردند. نشانه‌هایی از شکوفایی صنعت پارچه‌بافی در دوران هخامنشیان و اشکانیان و ساسانیان وجود دارد که بیان‌کننده این نکته است که ایرانی‌ها در بیشتر رشته‌های نساجی سرآمد روزگار خویش بوده‌اند.

در دوره ساسانی صنعت ریسندگی و بافندگی ایران به اندازه‌ای معتبر و مهم بود که پس از اسلام نیز، به کار و روال خود ادامه داد؛ به ویژه اینکه فاتحان جدید ایران، در این صنعت دست برتر نداشتند. پس از اسلام و ورود عرب‌ها به ایران، به علت اهمیت صنعت نساجی در ایران، تازه‌واردان پذیرفتند بخشی از مالیات و خراج ایرانی‌ها را به صورت محصولات نساجی دریافت کنند. نمونه‌ای از این اقدام را در شهر توج یا توز مشاهده می‌کنیم (مقدسی، ۱۳۸۵: ۶۳۰ و ۶۳۳ و ۶۴۸). ثعالبی نیز در توصیف فارس، از صادرات پنج‌هزار جامه از توج سخن گفته است (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۲۲۹).

باتوجه به این پیشینه مهم بوشهر در زمینه پارچه‌بافی و وجود مراکزی مانند توج و جنبه و همچنین رونق اقتصادی بوشهر در دوره قاجار، انتظار می‌رفت بوشهر از بنادر مهم و پررونق ایران در دوره پهلوی باشد؛ اما برخلاف تصور، در دوره پهلوی و بنابر علت‌های مختلف، بوشهر رونق خود را از دست داد و حکومت پهلوی به این منطقه توجه چندانی نکرد. معدود اقدامات مهم صورت‌گرفته در بوشهر را

نیز تجار وطن‌دوست انجام دادند که نمونه آن تأسیس کارخانه اعتمادیه است؛ البته گفتنی است تصویب و اجرای قانون‌ها و سیاست‌های حمایتی پهلوی اول از صنایع، همچون قانون تجارت خارجی مصوب سال ۱۳۰۹ش/۱۹۳۰م، در تشویق صاحبان سرمایه در راستای انجام چنین سرمایه‌گذاری‌هایی مؤثر و بسیار مفید بوده است.

این پژوهش سیر فرازونشیب این کارخانه را بررسی کرده است. پرسش اساسی پژوهش آن است که زمینه‌های تأسیس این کارخانه و پیامدهای آن چه بوده است. در واقع، پژوهش در پی پاسخ‌گویی به این پرسش، روند فرازونشیب‌های این کارخانه را از سال ۱۳۱۵ تا ۱۳۸۸ش/۱۹۳۶ تا ۲۰۰۹م واکاوی کرده است.

روش پژوهش

بررسی و مطالعه برای پاسخ‌گویی به پرسش اساسی مطرح‌شده در این پژوهش که بازه زمانی ۱۳۱۵ تا ۱۳۸۸ش را دربرمی‌گیرد، با روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر اسناد تاریخی و روزنامه‌ها و کتاب‌ها صورت گرفته است. برپایه این روش، تلاش خواهد شد علاوه بر توصیف تحولات مربوط به این واحد صنعتی، زمینه‌های شکل‌گیری و گسترش آن و همچنین پیامدهای تأسیس آن نیز بررسی شود.

پیشینه پژوهش

درباره وضعیت صنعت در بوشهر دوره پهلوی، تاکنون هیچ پژوهش مستقلی صورت نگرفته است. عمده پژوهش‌های انجام‌شده درباره تاریخ بوشهر به دوره قاجار مربوط است؛ از آن جمله تاریخ اجتماعی و اقتصادی بوشهر در دوره قاجار اثر رضا دشتی (۱۳۸۷). بخش عمده پژوهش‌های مربوط به بوشهر دوره پهلوی، بر موضوع تجارت و گمرک تمرکز

نوبین نساجی را در ایران راه‌اندازی کند؛ پس به دستور او، در تهران و کاشان کارخانه‌های جدیدی برای بافت چلووار و حریر تأسیس شد؛ همچنین او کسانی را که در زمینه این صنعت و رشد آن تلاش می‌کردند، تشویق کرد (آدمیت، ۱۳۶۲: ۱۹۲).

پس از امیرکبیر، حاج میرزا حسین خان سپسالار و سپس حاج محمد حسین امین‌الضرب و پسرش حاجی حسن آقا کارخانه‌های جدیدی وارد ایران کردند که به علت نبود حمایت جدی دولت و واردات ارزان منسوجات خارجی، ورشکسته و تعطیل شدند. کارخانه صنایع الدوله نخستین کارخانه مدرن نساجی در ایران بود که موفق شد به کار خود تداوم بخشد. کارخانه صنایع الدوله در سال ۱۲۸۰ش/۱۹۰۱م در تهران شروع به کار کرد (اتحادیه، ۱۳۹۵: ۲۶). کارخانه حاج رحیم و حاج یوسف دومین کارخانه موفق بود که در سال ۱۲۸۹ش/۱۹۰۹م در تبریز تأسیس شد.

پس از تغییر سلطنت و آغاز حکومت پهلوی، با فراهم شدن زمینه‌ها و در اثر عواملی، رضاشاه مصمم شد برای نوسازی صنعتی در ایران، سیاست‌هایی در پیش گیرد. سیاست‌های نوسازی صنعتی ایران در عهد رضاشاه، با اثرپذیری از چند عامل شکل گرفت و به مرحله اجرا درآمد. مهم‌ترین این عوامل عبارت‌اند از: الف. نیاز کشور به صنایع نوین؛ این امری انکارناپذیر است که در پایان دوران قاجار، در ایران صنایع ضروری وجود نداشت و عمده کالاهای صنعتی لازم از خارج وارد می‌شد.

ب. ضرورت شکل‌گیری سرمایه‌داری صنعتی؛ در دوران قاجار، اوضاع اقتصادی و سیاسی و اجتماعی ایران به گونه‌ای رقم خورد که صاحبان سرمایه به جای سرمایه‌گذاری در صنعت، به تجارت و زمین‌داری روی آوردند. در این میان، واردات کالاهای خارجی و صادرات محصولات سنتی ایران سود سرشاری

یافته است؛ برای نمونه باید به پایان‌نامه‌ها اشاره کرد که عبارت‌اند از: بررسی مناسبات سیاسی و اقتصادی بوشهر با دیگر مراکز اقتصادی در دوره پهلوی اول از مینا عبدی (۱۳۹۲)؛ گمرکات حاشیه خلیج فارس در دوره پهلوی اول از فاطمه فتحی (۱۳۸۹)؛ اتاق بازرگانی بوشهر و نقش آن در تجارت خلیج فارس در دوره پهلوی اول از سعیده نظری (۱۳۹۳).

در مقاله‌هایی همچون «موانع تاریخی توسعه بوشهر در دوره پهلوی اول» از حمید اسدپور (۱۳۹۸) و مقاله «تأثیرات سیاست‌های اقتصادی دولت پهلوی بر اقتصاد بندر بوشهر» از نورالدین نعمتی و شیوا تقوایی زحمت‌کش (۱۳۹۳)، به صورت بسیار مختصر، به صنعت بوشهر دوره پهلوی و کارخانه اعتمادیه اشاره شده است. درباره تاریخچه کارخانه اعتمادیه بوشهر و مسائل مربوط به آن، پژوهش مستقل و کاربردی در دست نیست؛ پس مقاله حاضر با تکیه بر اسناد و گزارش‌های موجود، به ویژه گزارش‌های روزنامه کوشش، به ماجرای شکل‌گیری و افول کارخانه اعتمادیه بوشهر نگاه نوین و مستندی افکنده است. مقاله تلاش می‌کند در این جهت و به ویژه در راستای مطالعه تاریخ صنایع در بوشهر، گام کوچکی بردارد و مسیر را در حد توان خود، هموار کند.

رشد صنعت نساجی در دوره پهلوی

در عهد قاجار، صنعت نساجی ایران شاهد دو وضعیت بود: نخست، تنزل جایگاه سنتی صنایع ریسندگی و بافندگی ایران به علت اعطای امتیازهای گسترده تجاری به بازرگانان خارجی و واردات فراوان انواع منسوجات به کشور؛ دوم، صنعتی شدن تولیدات نساجی در کشورهای اروپایی و رقابت‌ناپذیری منسوجات ایرانی با منسوجات خارجی.

امیرکبیر با درک این اوضاع، در صدد برآمد صنایع

نصب آنها می‌کرد. این وضع پس از انقلاب مشروطه نیز تداوم یافت. در نتیجه انقلاب مشروطه و قدرتمند شدن تجار و بروز نشانه‌هایی از آگاهی تاریخی تجار و توجه به مسئولیت‌های اجتماعی، برخی از آنها به سرمایه‌گذاری در حوزه صنعت روی آوردند و برای تولید و توزیع کالاهای میهنی، شرکت‌هایی تأسیس کردند؛ اما بیشتر تجار همچنان به بازرگانی و سرمایه‌داری تجاری مشغول بودند و سرمایه‌داری صنعتی شکل نگرفت.

ج. جنگ جهانی اول؛ این جنگ و نتایج مستقیم و غیرمستقیم آن، بر اقتصاد و اجتماع آثار مخربی ایران گذاشت. مرگ و گرسنگی ناشی از قحطی و بیماری، فقر و بیکاری، سطح نازل بهداشت و کیفیت پایین زندگی مردم ایران ایجاب می‌کرد دولت و حکومت برای حل معضلات و بحران‌های پدیدآمده، چاره‌ای بیندیشند.

د. کاهش درآمدهای صادراتی کشور؛ کاهش درآمدهای صادراتی کشور از محل صادرات محصولات و کالاهای کشاورزی، از دیگر علت‌هایی بود که به طراحی برنامه‌های نوسازی صنعتی کشور در عهد پهلوی اول منجر شد. به عبارت بهتر، درآمدهایی که از محل صادرات محصولات کشاورزی عاید کشور می‌شد، سیر نزولی پیدا کرد. در این اوضاع، ادامه این روند تحمل‌کردنی نبود و دولت باید به دنبال راهکارهایی می‌رفت که هم‌زمان دو هدف را دنبال کند: کاهش واردات کالاهای خارجی و تولید بخشی از نیازمندی‌ها در داخل کشور. در اثر این وضعیت، روند صنعتی شدن کشور در عهد پهلوی اول درخور بررسی و تأمل است.

ر. برطرف کردن نیازهای اساسی و ابتدایی کشور با کمک صنایع مرتبط در درون کشور و جلوگیری از وابستگی به واردات کالاهای اساسی؛

س. رفع نیازهای ابتدایی ارتش ایران به ویژه نیاز

به البسه و خوراک؛

ص. رهایی از سلطه شوروی بر کشاورزی ایران، به ویژه تسلط بر بازار پنبه ایران؛

ط. تبدیل ایران به قطب صنعتی منطقه؛

ع. رشد احساسات میهن‌دوستی و وابستگی به هویت ملی جدید در حال شکل‌گیری؛ این امر موجب شد صاحبان سرمایه نیز به تأسیس صنایع بومی گرایش پیدا کنند.

زمینه‌های ذکر شده، مهم‌ترین عواملی بودند که به شکل‌گیری سیاست‌های صنعتی دوره رضاشاه و در نتیجه، صنعتی شدن کشور در آن روزگار منجر شدند. در نتیجه اجرای این سیاست‌ها، صنعت ریسندگی و بافندگی و سپس صنایع غذایی به صنایع پیشتاز ایران در مسیر صنعتی شدن تبدیل شدند و در این راستا، کارخانه‌های متعددی تأسیس شدند.

این نکته را یادآور می‌شویم صاحب‌نظران درباره سیاست‌ها و اقدام‌های رضاشاه در راستای نوسازی صنعتی کشور، نظرهای متفاوت و گاه ضدونقیضی بیان کرده‌اند. برخی صاحب‌نظران با تکیه بر ضرورت نوسازی کشور در آن دوره و اولویت آن در مقایسه با توسعه کشاورزی، سیاست‌ها و اقدام‌های رضاشاه در این راستا را مثبت ارزیابی می‌کنند و آن را تأیید می‌کنند (غلامی، ۱۳۹۳: ۸۶).

برخی دیگر با توجه به اهمیت کشاورزی و اولویت داشتن این بخش، بر این باورند که سیاست‌ها و اقدام‌های پهلوی اول در حوزه نوسازی صنعتی امری غیرضروری بوده است و باید به توسعه کشاورزی توجه می‌شد. گروهی دیگر نیز با تکیه بر نقش عنصر خارجی، این دیدگاه را ترویج می‌کنند که اقدامات صنعتی رضاشاه از نفوذ استعمار و توصیه‌های عوامل آنها ناشی بوده است. آنها معتقدند این اقدام‌ها در راستای وابسته‌تر کردن اقتصاد کشور

و مازندران میزان کشت پنبه افزایش درخور توجهی یافت و به بهبود معیشت کشاورزان از یک سو و توسعه کشاورزی این استان‌ها از سوی دیگر منجر شد (حسن‌نژاد، ۱۳۹۳: ۳۹).

پایه‌گذاری کارخانه اعتمادیه بوشهر

باوجود اقدام‌های مهم رضاشاه در زمینه صنعت، درحوزه صنعت در بوشهر اقدام‌های مؤثری صورت نگرفت. تا سال ۱۳۱۰ش/۱۹۳۱م صنایعی معدودی در بوشهر وجود داشت که شامل چند کارگاه خردکردن و آردکردن گندم، یک کارخانه برق و یک کارخانه برق و یخ بود. صنعت نساجی یکی از صنایع مهمی بود که در بوشهر دوره پهلوی ایجاد شد. تأسیس کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه در بوشهر، یکی از پدیده‌های جالب و درخور بررسی در تاریخ معاصر بوشهر و تاریخ صنعتی شدن ایران است.

علت‌هایی که این پدیده را شگفت‌انگیز و عجیب می‌کنند، عبارت‌اند از: تجاری و دریانوردی بودن محور اقتصادی این شهر که با احداث کارخانه و یک واحد صنعتی ارتباطی نداشت؛ موقعیت آب‌وهوایی و جغرافیایی بوشهر و اینکه برای ارتباطات زمینی با درون کشور دچار موانع فراوان بود؛ بوشهر از خطوط آهن و راه‌آهن نوین کشور نیز بهره‌ای نداشت.

با بررسی و تأمل در فضای عمومی کشور در آن روزگاران و ظهور حس میهن‌دوستی و تعلق خاطر به هویت ملی نوظهور، می‌توان گرایش بسیاری از نخبگان اقتصادی و صاحبان سرمایه را به مشارکت در صنعتی‌سازی و خودکفایی کشور احساس کرد. از سوی دیگر، کمبود شدید پارچه در بوشهر و دوربودن آنجا از مراکز اصلی صنعت نساجی کشور نیز در تأسیس این کارخانه تأثیر داشت. البته باید به این نکته نیز اشاره کرد که به علت موقعیت بندری و تجاری

به خارج صورت گرفته است (غلامی، ۱۳۹۳: ۸۹). در این مجال، بدون در نظر گرفتن دیدگاه‌های ذکرشده، این نکته را تبیین می‌کنیم که نتیجه‌ها و پیامدهای سیاست‌ها و اقدام‌های دولت پهلوی اول در راستای توسعه و نوسازی صنعتی، دیدگاه‌های منتقد و مخالف را باطل می‌کند.

هنگامی که رضاشاه به قدرت رسید، ایران از لحاظ صنعتی در وضعیت ابتدایی قرار داشت و کشور بسیاری از صنایع ضروری و نوین را در اختیار نداشت. صنایع سنتی مبتنی بر فناوری بومی، عمده صنایع کشور پیش از پهلوی اول بود. صنایعی که قادر نبودند با رقبای خارجی و کالاهای وارداتی رقابت کنند. از طرف دیگر، بسیاری از کالاهای صنعتی نوین را بازرگانان خارجی یا نمایندگی‌های آنها در کشور وارد می‌کردند و به علت نبود صنایع نوین، تمام نیازهای کشور از راه واردات تأمین می‌شد.

در آغاز حکومت پهلوی اول، در ایران تعداد کارخانه‌های ریسندگی و بافندگی مدرن از تعداد انگشتان یک دست فراتر نمی‌رفت و همین تعداد اندک نیز، در برابر واردات ارزان‌تر منسوجات خارجی دچار ضرر و زیان بودند. در سال ۱۳۲۰ش/۱۹۴۱م و پس از کناره‌گیری رضاشاه از سلطنت، در ایران ۴۱ کارخانه مدرن در حوزه نساجی فعال بودند که از این تعداد، ۳۷ کارخانه به بخش خصوصی تعلق داشت (غلامی، ۱۳۹۳: ۹۰). در پایان حکومت پهلوی اول، بیش از دوسوم نیروی اسب بخار و دوسوم کارکنان کارخانجات صنعتی ایران در رشته‌های مختلف نساجی مشغول به کار بودند (طالب‌پور، ۱۳۹۶: ۱۸۸). در نتیجه ایجاد این تعداد از صنایع و کارخانه‌های مرتبط با ریسندگی و بافندگی، میزان کشت پنبه و میزان اراضی زیر کشت پنبه نیز در دوره پهلوی اول افزایش یافت؛ برای مثال، در گرگان

بوشهر، مؤسسان کارخانه اعتمادیه به دنبال صادرات محصولات خود به بازارهای خارجی بودند؛ ولی کمتر به این کار موفق شدند؛ زیرا محصولات تولیدشده در این کارخانه، برای بازار مصرف داخلی مناسب‌تر بود.

در سال ۱۳۱۵ش/۱۹۳۶م، پایه‌های مهم‌ترین صنعت بوشهر دوره پهلوی پی‌ریزی شد. محمدحسین ایگار که مدتی مقیم منچستر انگلیس بود و در مقام مؤسس کارخانه نساجی شیراز شناخته می‌شد، وارد بوشهر شد و با تجار بوشهر در زمینه تأسیس کارخانه نساجی مذاکره‌هایی کرد. او در این مذاکره‌ها اعلام کرد کارخانه دبیت و چلوار را خریداری کرده است و تمایل دارد در بوشهر و با مشارکت تجار این شهر، کارخانه بنیان گذاشته شود. پس از جلسه‌هایی مقرر شد مبلغ ابتدایی برای تأسیس کارخانه، سیصد هزار تومان باشد که حاج عبدالرسول رئیس‌التجار، حاضر شد یکصد و پنجاه هزار تومان این مبلغ را پرداخت کند. برخی تجار دیگر نیز پذیرفتند باقی مانده این مبلغ را بپردازند (کوشش، ۱۷۹: ۲).

در شهریور ۱۳۱۵ش/سپتامبر ۱۹۳۶ بنا بر دعوت صدی، حاکم بوشهر، تجار در جلسه دیگری گرد هم آمدند تا مبالغ لازم برای سهام‌دارشدن در این کارخانه نساجی را مشخص کنند. در این جلسه قرار شد حاج عبدالرسول و محمدحسین ایگار هرکدام مبلغ یک میلیون ریال، حاج محمدرضا بهبهانی و حاج محمدعلی برکت هرکدام مبلغ پانصد هزار ریال و تجار دیگر نیز مبالغی از شصت هزار تا چهار هزار ریال هزینه کنند (کوشش، ۱۸۷: ۲).

مرحوم محمدحسین ایگار، پایه‌گذار کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه بوشهر، شیرازی بود و از بازرگانان پیشرو در عرصه سرمایه‌گذاری صنعتی به شمار می‌رفت. محمدحسین ایگار که از تجارت به

صنعت روی آورده بود، از نمونه‌های روشن قشر نوظهوری بود که به سرمایه‌داری صنعتی علاقه نشان می‌دادند. او در کنار سرمایه‌گذاری در عرصه نساجی، در صنایع غذایی نیز سرمایه‌گذاری کرد و کارخانه قند مرودشت را تأسیس کرد. مرحوم ایگار در ۶ خردادماه ۱۳۳۱/۱۹۵۲م فوت کرد و در دروازه قرآن شیراز به خاک سپرده شد. ساخت و ساز بنای جدید دروازه قرآن شیراز در سال ۱۳۲۸ش/۱۹۴۹م نیز از جمله اقدام‌های اوست.

مکان و موقعیت محل استقرار کارخانه اعتمادیه

عملیات پی‌ریزی کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه در پاییز ۱۳۱۵ش/۱۹۳۶م در کوی دواس بوشهر خاتمه یافت. مؤسس این کارخانه، یعنی محمدحسین ایگار، تلاش کرد عملیات ساختمانی و نصب ماشین‌آلات در شش ماه خاتمه یابد (کوشش، ۱۹۰: ۲).

محله این کارخانه، یعنی کوی دواس، پیش از این روستایی در حومه بوشهر بود؛ ولی اینک یکی از محله‌های آباد و پررونق بندر بوشهر است. کوی دواس از شمال و مشرق به پایگاه هوایی بوشهر و محله مخ‌بلند و از جنوب به محله خواجه‌ها و از مغرب به محله شغاب و ساحل دریا محدود می‌شود.

پیش از تأسیس کارخانه اعتمادیه، دواس روستایی قدیمی بود که اهالی آن به طور عمده به کشاورزی و دام‌پروری و نیز فعالیت‌های مربوط به دریا، از قبیل صیادی، مشغول بودند. نظر به حاصلخیزی خاک و وجود منابع زیرزمینی آب شیرین، کشاورزی و باغداری در این محل رواج داشت. دام‌پروری نیز رایج بود. در اواخر دوره قاجار، بسیاری از اعیان و اشراف بوشهر در محله‌های جنوبی بوشهر، از جمله محله دواس و محله بهمنی، باغ و بوستان و عمارت‌های تفریحی ایجاد کردند (حمیدی، ۱۳۸۰: ۱۳۸ و ۱۴۶).

و حتی زنان نیز در این امر فعالیت می کردند (کوشش، ش ۲۶: ۲). در اسناد به جای مانده از اتاق بازرگانی بوشهر نیز، از تأثیر احداث کارخانه اعتمادیه در کاهش بیکاری در بوشهر و افزایش میزان اشتغال گزارش آمده است. متن صریح گزارش چنین است: «وضعیت فعلی نسبت به سنوات ماضیه بهتر و عده بیکاران خیلی کم شده است» (پدیدار، ۱۳۹۳: ۲۰۸).

تشکیل جلسه های مکرر توسط فرماندار و دیگر مقام های بوشهر، برای حل مشکلات این واحد صنعتی و گسترش آن (کوشش، ش ۳۰۰: ۲)، از اهمیت این کارخانه در رونق بوشهر حکایت دارد؛ زیرا گسترش صنعت نساجی از یک سو جلوی مهاجرت، به ویژه مهاجرت تجار بزرگ را از بوشهر می گرفت و از سوی دیگر، معضل قاچاق پارچه در بوشهر را به طور نسبی مرتفع می کرد.

کارخانه اعتمادیه کارخانه ای بود که چهل دستگاه ماشین پارچه بافی و نخ ریزی داشت و در دوران اوج فعالیت آن، تعداد کارگران به بیش از دوهزار نفر می رسید. در سال های نخستین، تعداد کارگران کارخانه هفتصد نفر بود که به تدریج افزایش یافت و به دوهزار نفر رسید. در بین کارگران کارخانه اعتمادیه، خانم ها نیز حضور داشتند و تعداد آنها نیز درخور توجه بود. حقوق زنان کارگر نصف حقوق مردان بود و در شیفت شب از آنها استفاده نمی شد.

رشد طبقه کارگر در بندر بوشهر و ایجاد امکاناتی برای بهبود کیفیت زندگی این طبقه، پیامد دیگر تأسیس کارخانه اعتمادیه بود؛ چنانکه بخشی از مساحت زمین کارخانه، حدود هفت هکتار، به ساختن منازل مسکونی برای کارگران و کارمندان کارخانه اختصاص داده شد. به واقع، قرارگرفتن محل کارخانه در حومه بوشهر باعث شد به تدریج، به مسئله اسکان کارگران و کارکنان کارخانه و خانواده های آنها

دواس مقصد بسیاری از این اعیان و اشراف شد و تجار مسلمان و غیرمسلمان، همچون آرامنه، باغ های در آنجا ساختند. بخشی از باغ ها و مزرعه های کشاورزی دواس، همچون محله های باغ ملا و باغ نار (باغ انار)، در اواخر دهه چهل خورشیدی، هنگام تأسیس پایگاه هوایی ششم شکاری بوشهر، جز محوطه پایگاه هوایی و فرودگاه شدند و از بین رفتند. کارخانه اعتمادیه در محل باغی معروف به باغ جمس ساخته شد. پس موقعیت دواس، یعنی نزدیکی به منابع و داشتن زمین های وسیع برای احداث کارخانه و همچنین نیروی کار فراوان، در احداث کارخانه در این ناحیه مؤثر بود. در حال حاضر، دواس یکی از محله های آباد و پررونق جنوب بندر بوشهر است که با خیابان ها و ساختمان های مدرن و چندطبقه، چهره محله ای نوساز به خود گرفته و به شهر بوشهر متصل شده است. این محله، جمعیتی بالغ بر ده هزار نفر در خود جای داده است.

اثرهای اجتماعی تأسیس کارخانه اعتمادیه

احداث این واحد صنعتی در بوشهر، پیامدهای مهمی به دنبال داشت؛ از آن جمله باید به جذب نیروی کار فراوان و ایجاد اشتغال اشاره کرد. چنانکه در زمان ساخت این واحد صنعتی، بندر بوشهر حتی با کمبود کارگر مواجه شد و کارگران با دستمزدهای هنگفتی به خدمت گرفته می شدند (کوشش، ش ۱۱: ۲). این مسئله بیان کننده آن بود که اگر حکومت پهلوی به صنعتی شدن بوشهر توجه نشان می داد، قادر بود علاوه بر رونق بخشیدن به این منطقه، معضل بیکاری در این منطقه را برطرف کند.

در اواخر سال ۱۳۱۶ ش/ ۱۹۳۷م فعالیت کارگران در ساخت این کارخانه چنان بود که بالغ بر چهارصد و پنجاه کارگر در ساخت آن مشارکت داشتند

در مجاورت کارخانه توجه شود؛ پس به این منظور، روبه‌روی ضلع غربی کارخانه منازل مد نظر ساخته شد. این امر به‌گونه‌ای گسترش یافت که سیمای محله دواس را دگرگون کرد. هنوز در محله دواس، کوچه‌ها و برخی منازل باقی‌مانده از آن دوره مشاهده می‌شود. با این توضیح که بیشتر این منازل، به علت فرسودگی، تخریب شدند و به‌جای آنها منازل جدیدی ساخته شده است.

فرازونشیب‌های کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه

با کوشش‌های محمدحسین ایگار، در شهریور ۱۳۱۸ش/۱۹۳۹م بود که بخش عمده ماشین‌آلات کارخانه اعتمادیه وارد بندر بوشهر شد و مدت کوتاهی پس از آن، کارگران مشغول کار شدند؛ همچنین ایگار به تأمین ماشین‌های برق این کارخانه موفق شد و کارخانه از نیروی برق بهره گرفت (کوشش، ش ۲۲۳: ۲ و ش ۹: ۲).

عملیات این کارخانه عبارت بود از: تبدیل پنبه به نخ و سپس بافت و تولید انواع پارچه، به‌ویژه پارچه متقال. پارچه متقال پارچه ساده و سفیدی بود که در آن روزگار خریداران فراوانی داشت. پنبه‌هایی را که کارخانه نیاز داشت از گرگان، در شمال کشور، و شهرستان داراب، در استان فارس، تهیه و خریداری می‌کردند. برای استحکام بیشتر نخ‌های بافته‌شده، آنها را به مواد اولیه‌ای همچون نشاسته و روغن آغشته می‌کردند. مرغوبیت پارچه‌های تولیدی شرکت اعتمادیه بوشهر تأییدشده بود؛ به‌گونه‌ای که در سال‌های نخست فعالیت شرکت، برای محصولات آن بازار مناسبی پیدا شد و حتی محصولات آن به خارج از کشور صادر شد (ساکما، ۱۳۹۲/۲۹۳).

کارخانه اعتمادیه باوجود تولید فراوان و در اختیار داشتن بازارهای فروش مناسب در دوره پهلوی اول، باز

هم به مشکلات فراوانی دچار شد. عمده این مشکلات که گاهی باعث تعطیلی کارخانه نیز می‌شد، از اختلاف فراوان بین سهام‌داران آن ناشی بود. به‌واقع، برخی از این سهام‌داران معتقد بودند ایگار سود مناسب ناشی از فروش محصولات این کارخانه را به آنها پرداخت نکرده است و حتی باوجود فروش مناسب، بنابر نظر ایگار، کارخانه با زیان‌هایی مواجه شده است. این اختلاف‌ها در نهایت باعث شد ضرر فراوانی به بخش کارگری کارخانه وارد شود (ساکما، ۱۳۹۳/۲۹۳).

چنانکه در سال ۱۳۱۸ش/۱۹۳۹م فرزانه، فرماندار بوشهر، در نامه‌ای به استانداری فارس اعلام کرد: «در اثر مراقبت و دلسوزی و با وجود اینکه محصولات کارخانه ریسندگی و بافندگی اعتمادیه بوشهر خیلی مرغوب و باب بازارهای داخلی بود، طبق گزارش بازرسان اعزامی شیراز مبالغی مقروض و متضرر شده است. اینک چند روزی تعطیل شده است. نهایت مراقبت و جدیت نمودم شاید از تعطیلی موقتی جلوگیری شود. به‌عقیده بنده اگر مدتی کارخانه به همین حال تعطیل بماند، ممکن است ماشین‌آلات زنگ بزند و به‌علاوه متخصصین و کارگرانی هم که سابق پیدا کرده‌اند، متفرق شوند. به‌علاوه روزی سیصد تن کارگر از این طریق امرار معاش می‌کنند که حال بیکار شده‌اند. مقرر فرمایید که هیئت مدیره شرکت سهامی اعتمادیه در استانداری دعوت شده تا تصمیم مقتضی اتخاذ شود» (ساکما، ۱۳۹۲/۲۹۳).

در خلال سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ش/۱۹۴۱ تا ۱۹۴۵م کارخانه اعتمادیه به بازار فروش بسیار خوبی دست یافت و قیمت محصولات تولیدی آن مرتب افزایش می‌یافت. برابر اسناد موجود در اتاق بازرگانی بوشهر، در شهریورماه ۱۳۲۲ش/۱۹۴۳م، به علت رواج بازار، قیمت برخی از محصولات کارخانه اعتمادیه، در مقایسه با ماه پیش از آن، ترقی کرد؛ برای مثال قیمت

در سال ۱۳۲۸ ش/۱۹۴۹م، دوباره کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه دچار رکود شد که علت آن رکود اقتصادی بندر بوشهر بود. در این سال و به علت این رکود اقتصادی، کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه تعطیل شد (ساکما، ۳۵۰۰/۹۰۴۳). هرچند مقام‌های بوشهر اعلام کردند این تعطیلی به این علت بود که چون ماشین‌آلات کارخانه در طول سال‌ها کار فرسوده شده بودند و به تعمیراتی نیاز داشتند، کارگران با حقوق به مرخصی دوهفته‌ای فرستاده شدند. از سوی دیگر، در آن زمان و بنابر اظهارات همین مقام‌ها، فصل درو محصولات بود و چون برخی کارگران مختصر زراعتی داشتند، فرصت می‌کردند محصولات خود را درو کنند (کوشش، ش ۱۱۷: ۲).

در آغاز دهه سی شمسی/پنجاه میلادی، بار دیگر کارگران کارخانه اعتمادیه معترض بودند حقوقشان ضایع شده و مطالباتشان پرداخت نشده است؛ اما مقام‌های استانداری فارس، بدون توجه به مشکلات کارگران، این اعتراض‌ها را به حزب توده نسبت می‌دادند (ساکما، ۲۹۰۸۴۱۲).

در دهه سی، مهم‌ترین مشکل کارخانه آن بود که به علت کمبود نقدینگی، قادر نبودند پنبه لازم را به موقع تأمین کنند؛ پس مجبور بودند پنبه را با قیمت بیشتر و مقدار کمتری خریداری کنند که این مسئله گاهی باعث تعطیلی کارخانه می‌شد (ساکما، ۲۹۰۸۴۰۷).

در اردیبهشت ۱۳۳۰ ش/۱۹۵۱م، باتوجه به مشکلات و ضررهای کارخانه، جلسه‌های متعددی برای تعیین دستمزد کارگران برگزار شد که سرانجام، دستمزد یک کارگر ساده کارخانه روزی ۲۵ ریال تعیین شد (ساکما، ۲۹۰۸۴۰۸).

این مشکلات در آغاز دهه چهل شمسی/شصت میلادی نیز ادامه یافت. در این اوضاع بود که در سال ۱۳۴۲ ش/۱۹۶۳م، تاجری شیرازی به نام مرحوم حاج

چیت گلدار از متری ۲۱،۵ ریال به ۲۵ ریال، پارچه شلواری راه‌مشکی از ۲۲ ریال به ۲۵ ریال، چیت عنابی از ۲۷ ریال به ۳۲ ریال و متقال از ۱۸،۵ ریال به ۲۰ ریال افزایش یافت (پدیدار، ۱۳۹۳: ۲۹۷).

این روند در مهرماه همان سال نیز ادامه یافت و بنابر گزارش اتاق بازرگانی بوشهر، دوباره ۱۵ درصد به قیمت محصولات شرکت افزوده شد. متن گزارش اتاق بازرگانی این چنین است: «به واسطه داشتن مشتری زیاد بازار معامله آن صدی پانزده ترقی نموده است» (پدیدار، ۱۳۹۳: ۲۹۷).

در فروردین ۱۳۲۳ ش/۱۹۴۴م نیز قیمت محصولات شرکت افزایش یافت. یکی از علت‌های رونق کارخانه، به‌ویژه در اوایل سال ۱۳۲۴ ش/۱۹۴۵م، این بود که ایگار ماشین‌آلات جدیدی نصب کرد (کوشش، ۱۳۲۴/۱/۲۸: ۲). در همین سال ۱۳۲۴ ش، بهای اقسام محصولات کارخانه اعتمادیه به این صورت بود: «چیت گلدار متری ۲۹،۵ ریال، شلواری راه‌مشکی متری ۲۷،۵ ریال، متقال ۲۳،۵ ریال، ریسمان ۱۶،۵ ریال، بقچه ۵۰۰ ریال و ریسمان ۱۰ متری ۴۵۰ ریال» (پدیدار، ۱۳۹۳: ۲۸۰).

در سال‌های بعد، ناامنی و مشکلات ناشی از تصرف بوشهر توسط عشایر و خوانین (اسدپور، ۱۳۹۲: ۹۲؛ نوری‌زاده بوشهری، ۱۳۲۷: ۳۱) و به‌ویژه ناامنی در راه‌ها، بر وضعیت کارخانه اعتمادیه تأثیر گذاشت؛ چنانکه در سال ۱۳۲۶ ش/۱۹۴۷م، کارگران چندبار دست به اعتصاب زدند. روزنامه‌ها این‌گونه حرکت‌ها در بوشهر را به حزب توده نسبت داده‌اند (کوشش، ش ۹۰: ۲). این اعتصاب چنان گسترده بود که مهندس جهان‌بینی و مهندس کردبچه برای رسیدگی به امور کارگران کارخانه اعتمادیه، راهی بوشهر شدند. در هنگام سخنرانی مهندس جهان‌بینی، در اثر اعتراض، چند کارگر مجروح شدند (کوشش، ش ۹۳: ۲).

می‌شود کارخانه کانون فعالیت‌های سیاسی احزاب نیز بوده است.

آتشی می‌گوید: «به اتفاق دو نفر از دوستانم عصر ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ در بوشهر به کنار دریا رفتیم، یک رادیوی دوموج کوچک داشتیم. به مناسبت فرار شاه و پیروزی ملت می‌خواستیم برای خودمان جشنی بگیریم. ناگهان برنامه‌های رادیو عوض شد و شروع کرد به مارش نظامی زدن و شعار بر علیه حزب توده و دکتر مصدق. از انجام کودتا مطلع شدم و به دوستانم گفتم که قصد دارم به کارخانه اعتمادیه در دواس بروم و به کارگران آنجا روحیه بدهم. سوار دوچرخه شدم به سوی کارخانه رفتم. وقتی به کارخانه رسیدم، اوضاع آشفته بود. تصمیم گرفتم برای کارگران سخنرانی کنم. کارگران را جمع کردم بر بالای کرسی رفتم و درباره ماهیت کودتا، دخالت ارتش و غیرقانونی بودن حکومت زاهدی سخنرانی کردم. کارگران نیز با من همراه شدند و علیه کودتا شعار دادند. مرکز نظامی که در نزدیک کارخانه، یعنی محله بهمنی، قرار داشت. عده‌ای از کارگران خبر آوردند که ماشین ارتشی به سوی کارخانه می‌آید. کارگران مرا در تاپو (تغارگچی) مخفی کردند و ارتشی‌ها هرچه گشتند مرا پیدا نکردند (یا حسینی، ۱۳۸۶: ۷۷). این خاطره نشان می‌دهد در بین کارگران کارخانه، گرایش‌های حزبی و سیاسی وجود داشته است و عده‌ای از کارگران هوادار حزب توده بوده‌اند. در سال‌های پس از انقلاب اسلامی نیز تعداد بسیاری از کارگران این کارخانه، در قالب نیروهای مردمی و داوطلب، عازم جبهه‌های جنگ شدند تا در برابر تهاجم عراق ایستادگی کنند. آنها در دفاع از آب و خاک ایران مشارکت کردند و در این راستا، شهدا و جانبازانی نیز تقدیم کشور کردند.

کارخانه اعتمادیه از یک سو با تبدیل بوشهر به

علی کاظمی کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه را از صاحبان پیشین خریداری کرد. او با تزریق سرمایه و نقدینگی به کارخانه و نوسازی کارخانه و جایگزینی ماشین‌آلات جدید ژاپنی، به جای ماشین‌آلات فرسوده‌ای که از بیست و شش سال پیش استفاده می‌شدند، به کارخانه جان دوباره‌ای بخشید. اقدام‌های او باعث شکل‌گیری دوران جدیدی از فعالیت‌های کارخانه شد که حدود چهل و شش سال طول کشید.

در طول دهه چهل، فعالیت شرکت به حدی بود که کارگران در سه نوبت کار می‌کردند و کارخانه مشغول تولید انواع پارچه بود. در طول دهه پنجاه شمسی/هفتاد میلادی نیز این رشد و ترقی ادامه یافت؛ به طوری که حدود صد و پنجاه کارگر هندی نیز در کارخانه به کار گرفته شدند.

علاوه بر این، بنا به گفته برخی از اهالی دواس، در سال ۱۳۵۳ش/۱۹۷۴م تعدادی از کردهای عراقی که دولت عراق آنها را از آن کشور رانده بود، در این کارخانه مشغول به کار شدند. در این سال‌ها، کارخانه اعتمادیه چهل دستگاه ماشین پارچه‌بافی و نخ‌ریسی داشت و در دوران اوج فعالیت کارخانه، تعداد کارگران به بیش از دوهزار نفر رسیده بود. حقوق زنان کارگر نصف حقوق مردان بود و از آنها در شیفت شب استفاده نمی‌شد.

کارخانه اعتمادیه و تحولات سیاسی

کارگران کارخانه اعتمادیه در تحولات سیاسی و اجتماعی بوشهر نیز حضور داشتند و نقش ایفا می‌کردند؛ برای مثال مرحوم منوچهر آتشی، شاعر معروف بوشهری که از فعالان سیاسی و اجتماعی ایران بود، در خاطرات خود مطلبی بیان می‌کند که از فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی کارگران کارخانه اعتمادیه نشان دارد. براساس این مطلب، مشخص

پرداخت شود (ساکما، ۲۹۳/۹۷۹۱).

در سال ۱۳۳۰ش/۱۹۵۱م، در اثر پافشاری و درخواست های مکرر کارگران کارخانه اعتمادیه که دارای سندیکای کارگری و نماینده نیز بودند، برای نخستین بار مقام های کارخانه راضی شدند یک پزشک با حقوق ماهیانه پانصد ریال به استخدام شرکت درآید. هدف این بود که پزشک بر امور درمانی و بهداشتی شرکت نظارت کند (ساکما، ۲۹۳/۹۷۹۰). در آن سال، محمدجعفر رستمیان نماینده کارگران بود.

دامنه اعتراض ها و شکایت های کارگران تنها به کارخانه و فعالیت های صنفی محدود نمی شد و در برخی مواقع، نارضایتی از اوضاع اجتماعی و انتقاد از ساختار اداری و عملکرد مقام های محلی را نیز شامل می شد؛ برای مثال، در یک نمونه، کارگران کارخانه اعتمادیه به رفتار و عملکرد فرماندار بوشهر معترض شدند و اقدام به شکایت کردند. یکی از علت های این نوع شکایت ها این بود که درخواست های آنها محقق نمی شد و با موانع متعددی روبه رو می شدند.

باید در نظر گرفت کارگران کارخانه، به ویژه آن دسته از کارگران که گرایش های سیاسی داشتند و با کانون های فعال سیاسی و اجتماعی شهر در تماس بودند، به انجام این اقدام ها تمایل بیشتری داشتند؛ چنانکه در یکی از نامه ها و شکواییه ها، کارگران کارخانه از قوامی، فرماندار وقت بوشهر، به نخست وزیر، یعنی مصدق، شکایت کردند و عزل قوامی را خواستار شدند. کارگران کارخانه مدعی وجود روابط ناسالم و نامشروع بین فرماندار و کنسول انگلیس در بوشهر شدند و به صراحت دست داشتن این دو نفر را در قاچاق مطرح کردند (ساکما، ۲۹۳/۵۱۰۹).

بازرسی وزارت کشور به موجب نامه شماره ب/۲۸۴۱ مورخ ۱۳۳۰/۶/۲، به استانداری استان هفتم در شیراز ابلاغ کرد به سرعت این موضوع بررسی

قطب ریسندگی و بافندگی بنادر خلیج فارس و ازسوی دیگر، با تبدیل کوی دواس به قلب صنعتی بوشهر، در توسعه بوشهر نقش مؤثری ایفا کرد. وجود این کارخانه، زمینه را فراهم کرد که قشری به نام کارگر صنعتی در بوشهر شکل گیرد. به عبارت دیگر، کارخانه پارچه بافی اعتمادیه تنها کارخانه صنعتی بوشهر بود که در آن کارگران بسیاری مشغول کار بودند. این کارگران علاوه بر کار در کارخانه، در حکم نیروی سیاسی و اجتماعی، در فعالیت های سیاسی و مدنی نیز ایفای نقش می کردند. مدیران کارخانه برخی اقدام های رفاهی، همچون ساخت مسکن و ایجاد باشگاه های ورزشی و حتی استقرار پزشک و درمانگاه در محوطه کارخانه انجام دادند؛ اما همواره اعتراض ها و نارضایتی های کارگران وجود داشت.

نارضایتی کارگران کارخانه اعتمادیه از حقوق و دستمزدها و امکانات رفاهی، از مسائلی بود که همواره در تاریخ حیات این کارخانه وجود داشت. اسناد و مدارک متعددی باقی مانده است که از شکایت های همیشگی کارگران کارخانه اعتمادیه از مشکلات موجود در محل کار حکایت دارند. این اسناد نشان می دهند در مجموع، وضعیت کارگران این کارخانه مطلوب نبوده است. میزان حقوق و دستمزدها از نمونه های اختلاف کارگران و مدیران کارخانه بود؛ چنانکه در پی برخی تعطیلی ها و اعتراض های شدید کارگران، در سال ۱۳۳۰ش/م؟ و با حضور قوامی، فرماندار بوشهر، و نیکنام، ریاست اداره کار استان هفتم، جلسه ای برگزار شد. در این جلسه قرار شد حقوق و مزایای کارگرانی که بیش از یک سال سابقه کار داشتند و در پی تعطیلی کارخانه دچار مشکلات عدیده شده بودند، از محل صندوق تعاون پرداخت شود؛ همچنین مقرر شد حقوق و مزایای کارگرانی که سابقه آنها کمتر از یک سال بود نیز براساس قوانین

شود. بازرس استناداری، حسن صباح، در نامه‌ای به تاریخ ۱۳۳۰/۸/۷، به وجود روابط بسیار دوستانه و شب‌نشینی و شکاررفتن فرماندار و کنسول انگلیس گواهی داد؛ ولی درباره مشارکت آنها در قاچاق مطلبی ذکر نکرد. او فقط در پایان نامه اشاره کرد که در انظار عمومی بوشهر، فرماندار فردی بیگانه‌پرست محسوب می‌شود (ساکما، ۲۹۳/۵۱۱۰).

کارگران کارخانه اعتمادیه در نامه‌های دیگری که به مقام‌های محلی و کشوری می‌نوشتند، به وضع معیشتی خود شکایت می‌کردند. در این نامه‌ها، آنها خواهان این بودند که مقام‌های کشوری به وضعیت کار و زندگی آنها رسیدگی کنند.

فرجام کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه بوشهر

سرانجام در سال ۱۳۸۸ش/۲۰۰۹م کارخانه پارچه بافی اعتمادیه بوشهر برای همیشه به کار خود پایان داد. کارخانه‌ای که در زمینه ریسندگی و بافندگی قادر بود بوشهر را به قطب صنعتی جنوب کشور و کرانه های خلیج فارس تبدیل کند. به این ترتیب، فرصت کار و اشتغال برای کارگران آن زمان و نیز کارگران آینده از دست رفت. پس از گذشت چند سال، مالک کارخانه اراضی آن را به قطعه‌های ۷۶۲ متری تقسیم کرد و با تغییر کاربری، به اراضی مسکونی تبدیل شد و به فروش رسید.

در زمان تنظیم این مقاله، قیمت هر مترمربع از اراضی کارخانه اعتمادیه بوشهر در محله دواس بالغ بر سی و پنج میلیون ریال است؛ یعنی هر قطعه ۷۶۲ متری، در حدود دو میلیارد و تقریبی هفتصد میلیون تومان قیمت دارد. هم‌اکنون چندین مجتمع مسکونی ۱۲ واحدی در آن اراضی ساخته شده است و از آنها استفاده می‌شود.

عوامل اصلی تعطیلی و انحلال کارخانه در سال ۱۳۸۸ش عبارت بودند از:

. کمبود نقدینگی و کافی نبودن سرمایه در گردش شرکت؛

. نبود سرمایه لازم؛

. مشکلات سخت‌افزاری شرکت و فرسودگی ماشین‌آلات و ابزار؛

. مشکلاتی همچون تأمین انرژی لازم برای کارخانه؛ برای مثال در سال ۱۳۸۸، نیروی برق کارخانه جوابگوی نیازهای کارخانه نبود و نیاز به تقویت داشت که متأسفانه حمایت نشد و تقویت نشد.

. گسترش شهر و محصورشدن کارخانه در لابه‌لای بافت مسکونی و خانه‌های مردم و بروز مشکلاتی از قبیل ترافیک و آلودگی صوتی و لزوم انتقال محل کارخانه به مکان جدید که این هم ممکن نشد و مکان مناسبی تدارک دیده نشد که قابلیت تأمین برق لازم برای کارخانه را داشته باشد.

. بدهی‌های کارخانه در سال ۱۳۸۸ش؛ در این سال کارخانه اعتمادیه بالغ بر چهار میلیارد ریال بدهی داشت و دارای زیان انباشته بود و مرتب در حال ضرر بود؛ پس همانا فروش اراضی، یکی از راه‌حل‌ها برای جبران بدهی‌های کارخانه بود.

. رقابت ناپذیری محصولات کارخانه در سال‌های آخر که به طور عمده از فناوری قدیمی و کهنه‌بودن ماشین‌آلات ناشی بود، بازار فروش محصولات اعتمادیه را دچار آشفتگی کرده بود و بستر را برای زیان فراهم می‌کرد.

. هزینه‌های تأمین مواد اولیه و نیز دستمزد کارگران و هزینه‌های شرکت، از جمله برق مصرفی آن، افزایش یافته بود و به این ترتیب، تعطیلی کارخانه تنها راه ممکن به نظر می‌رسید.

. سومدیریت متولیان کارخانه از یک سو و ناتوانی مدیران و مسئولان وقت استان بوشهر در رفع مشکلات این شرکت از سوی دیگر؛ این سومدیریت

شود. بازرس استناداری، حسن صباح، در نامه‌ای به تاریخ ۱۳۳۰/۸/۷، به وجود روابط بسیار دوستانه و شب‌نشینی و شکاررفتن فرماندار و کنسول انگلیس گواهی داد؛ ولی درباره مشارکت آنها در قاچاق مطلبی ذکر نکرد. او فقط در پایان نامه اشاره کرد که در انظار عمومی بوشهر، فرماندار فردی بیگانه‌پرست محسوب می‌شود (ساکما، ۲۹۳/۵۱۱۰).

کارگران کارخانه اعتمادیه در نامه‌های دیگری که به مقام‌های محلی و کشوری می‌نوشتند، به وضع معیشتی خود شکایت می‌کردند. در این نامه‌ها، آنها خواهان این بودند که مقام‌های کشوری به وضعیت کار و زندگی آنها رسیدگی کنند.

فرجام کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه بوشهر

سرانجام در سال ۱۳۸۸ش/۲۰۰۹م کارخانه پارچه بافی اعتمادیه بوشهر برای همیشه به کار خود پایان داد. کارخانه‌ای که در زمینه ریسندگی و بافندگی قادر بود بوشهر را به قطب صنعتی جنوب کشور و کرانه های خلیج فارس تبدیل کند. به این ترتیب، فرصت کار و اشتغال برای کارگران آن زمان و نیز کارگران آینده از دست رفت. پس از گذشت چند سال، مالک کارخانه اراضی آن را به قطعه‌های ۷۶۲ متری تقسیم کرد و با تغییر کاربری، به اراضی مسکونی تبدیل شد و به فروش رسید.

در زمان تنظیم این مقاله، قیمت هر مترمربع از اراضی کارخانه اعتمادیه بوشهر در محله دواس بالغ بر سی و پنج میلیون ریال است؛ یعنی هر قطعه ۷۶۲ متری، در حدود دو میلیارد و تقریبی هفتصد میلیون تومان قیمت دارد. هم‌اکنون چندین مجتمع مسکونی ۱۲ واحدی در آن اراضی ساخته شده است و از آنها استفاده می‌شود.

عوامل اصلی تعطیلی و انحلال کارخانه در سال ۱۳۸۸ش عبارت بودند از:

در بوشهر فراهم کرد. کارخانه اعتمادیه این نکته را به اثبات رساند که بوشهر این استعداد را دارد که علاوه بر مزیت‌های تجاری و بندری، به مکانی صنعتی نیز تبدیل شود. کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه که در دوران اوج خود بیش از دوهزار نفر کارگر و کارمند داشت، در توسعه شهر بوشهر و ایجاد کسب‌وکار برای داوطلبان بومی و غیربومی بسیار موفق بود.

علاقه و انگیزه‌های میهنی تجار بومی و همچنین وجود بستر مناسب برای کسب سود در زمینه صنعت نساجی در بوشهر، باعث تأسیس کارخانه اعتمادیه شد. دوری بوشهر از مراکز تولیدی مهم نساجی و کمبود پارچه در بوشهر که باعث قاچاق گسترده این محصول می شد، از دیگر زمینه‌ها برای احداث این واحد صنعتی در بوشهر بود.

تأسیس کارخانه اعتمادیه به شکل‌گیری و ظهور طبقه کارگر صنعتی در بوشهر انجامید و افزایش آگاهی‌ها و تحولات مربوط به این طبقه را موجب شد. علاوه بر این، بهبود کیفیت زندگی کارگران همراه با برخی نارضایتی‌های آنها از دیگر پیامدهای ایجاد این کارخانه بود. عمده این نارضایتی‌ها که به تعطیلی این کارخانه در چند نوبت مربوط است، معلول عواملی مانند کمبود نقدینگی، فرسودگی ماشین‌آلات، اختلافات هیئت مدیره و رکود بوشهر است.

در طول دوران هفتاد و دو ساله فعالیت این شرکت، بر سر راه ادامه و گسترش کار آن موانع متعددی بروز کرد که شناسایی و رفع این موانع، زمینه‌ها را برای صنعتی شدن بوشهر فراهم می‌کرد. چنانکه حمایت نکردن از فعالیت‌های صنعتی در استان بوشهر، در ماجرای شرکت اعتمادیه به اثبات رسید. کارخانه اعتمادیه تجربه‌ای تاریخی و عینی از امکان تأسیس و راه‌اندازی صنایع در استان بوشهر است که موفق شد به مدت بیش از هفتاد سال دوام بیاورد؛ اما با وجود

در قالب واردات انواع پارچه خارجی و قاچاق پارچه و نداشتن فناوری روز برای تولید محصولات جدیدتر نمود یافت.

با تمام این مسائل، اگر مقام‌ها و متولیان صنعت در استان بوشهر، در راستای تقویت این کارخانه، حمایت‌های جدی ترتیب می‌دادند، زمینه‌ها برای تداوم فعالیت این کارخانه فراهم می‌شد. برای روشن شدن این مطلب، ذکر یک نمونه ضرورت دارد؛ برای مثال کارخانه نساجی خسروی در مشهد هم‌زمان با کارخانه اعتمادیه بوشهر تأسیس شد؛ اما مثل کارخانه اعتمادیه تعطیل نشد و همچنان با گسترش فعالیت‌ها، به قطب ریسندگی و بافندگی در شرق ایران تبدیل شده است.

براساس توافق‌های صورت گرفته، قرار بود مکان کارخانه از کوی دواس به شهرک صنعتی شماره دو بوشهر منتقل شود؛ ولی با استناد به مصاحبه مرتضی کاظمی، مدیرعامل وقت کارخانه در سال ۱۳۸۸ش، نبود نیروی برق لازم برای کارخانه در کوی دواس، به خط تولید لطمه‌های بسیاری وارد کرد. ایشان بر این باورند که همین عامل، یعنی کمبود برق در دواس، یکی از عوامل اصلی تعطیلی کارخانه است. ایشان در ادامه به این نکته اشاره می‌کنند که مقام‌های مسئول در شهرک صنعتی شماره دو بوشهر نیز اعلام کرده‌اند قادر نیستند برق کارخانه را تأمین کنند.

نتیجه

کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه که محصول دوران توسعه صنعت ریسندگی و بافندگی در زمان پهلوی اول بود، این استعداد را داشت چهره استان بوشهر را به استانی صنعتی و توسعه‌یافته تغییر دهد. کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه که نخستین کارخانه مدرن ریسندگی و بافندگی در کرانه‌های خلیج فارس بود، زمینه‌ها و بستر مناسبی برای ایجاد و گسترش صنایع

این سابقه و پیشینه درخور اعتنا، به علت‌های گوناگون و از جمله حمایت‌نکردن جدی از صنعت و فعالیت‌های صنعتی، سرانجام این کارخانه به تعطیلی کشانده شد؛ پس این‌گونه ثابت شد در ایران، فعالیت‌های بازرگانی و صادرات و واردات کالا و واسطه‌گری، از تأسیس کارخانه و واحدهای صنعتی و سرمایه‌گذاری در صنعت سودآورتر است و خطرهای زحمت‌های کمتری دارد.

کارخانه پارچه‌بافی اعتمادیه بوشهر در بحرانی‌ترین وضعیت اقتصادی و اجتماعی کشور، در خلال جنگ جهانی دوم و پس از آن، موفق شد با تکیه بر منابع و مواد اولیه داخلی، نیازهای جامعه را تأمین کند و علاوه بر خلق ثروت، وابستگی کشور به کالاهای خارجی را کاهش دهد. این کارخانه نشان داد سرمایه‌گذاری در صنعت پوشاک و صنایع ریسندگی و بافندگی، سیاستی موفق و مؤثر است و در اثر همین سیاست‌های تاریخی، در این حوزه از صنایع، ایران دارای مزیت‌های متنوع و متعدد شده است.

کتابنامه

الف. اسناد

۱. اسناد سازمان و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، سند شماره ۲۹۳/۱۰۹۲۳.
۲. سند شماره ۲۹۰۸۴۰۷.
۳. سند شماره ۲۹۰۸۴۰۸.
۴. سند شماره ۲۹۰۸۴۱۲.
۵. سند شماره ۲۹۳/۵۱۰۹.
۶. سند شماره ۲۹۳/۵۱۱۰.

۷. سند شماره ۳۵۰۰/۹۰۴۳.
۸. سند شماره ۲۹۳/۱۰۹۲۱.
۹. سند شماره ۲۹۳/۹۷۹۰.
۱۰. سند شماره ۲۹۳/۹۷۹۱.

ب. کتاب

۱۱. آدمیت، فریدون، (۱۳۶۲)، *امیرکبیر و ایران*، تهران: خوارزمی.
۱۲. ابن حوقل، ابوالقاسم محمد، (۱۳۶۶)، *سفرنامه ابن حوقل (ایران در دوره الارض)*، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
۱۳. اسدپور، حمید، (۱۳۹۲)، *تاریخ شبانکاره*، بوشهر: دانشگاه خلیج فارس بوشهر.
۱۴. اشرف، احمد، (۱۳۵۹)، *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران، تهران: زمینه*.
۱۵. پدیدار، مجتبی، (۱۳۹۳)، *اسنادی از اتاق بازرگانی بوشهر*، تهران: آبادبوم.
۱۶. ثعالی، ابو منصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل، (۱۳۶۸)، *لطائف المعارف*، ترجمه و نگارش علی‌اکبر شهابی خراسانی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۷. حمیدی، جعفر، (۱۳۸۰)، *فرهنگ‌نامه بوشهر*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۸. دشتی، رضا، (۱۳۷۸)، *تاریخ اقتصادی اجتماعی بوشهر در دوره قاجار با تکیه بر نقش تجار و تجارت*، تهران: پازینه.
۱۹. زکی، محمدحسن، (۱۳۶۶)، *تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام*، ترجمه محمدعلی خلیلی، تهران: اقبال.

۳۰. یزدانی، سهراب، (۱۳۸۸)، تأثیر تمرکزگرایی بر اقتصاد سیاسی عصر پهلوی اول، فصلنامه تاریخ ایران، ش ۱۳۸۸، ص ۱۲۳ تا ۱۴۳.

د. روزنامه

۳۱. کوشش، ۱۳۱۵ش، سال ۱۴: ش ۱۷۹.

۳۲. -----، ۱۳۱۵ش، سال ۱۴: ش ۱۸۷.

۳۳. -----، ۱۳۱۵ش، سال ۱۴: ش ۲۹۰.

۳۴. -----، ۱۳۱۵ش، سال ۱۵: ش ۱۱.

۳۵. -----، ۱۳۱۵ش، سال ۱۵: ش ۲۶.

۳۶. -----، ۱۳۱۶، سال ۱۶: ش ۳۰.

۳۷. -----، ۱۳۱۷ش، سال ۱۷: ش ۲۲۲.

۳۸. -----، ۱۳۱۸ش.

۳۹. -----، ۱۳۱۹ش، سال ۱۹: ش ۱۳۱۹: ش ۹.

۴۰. -----، ۱۳۲۴ش، سال ۲۳: ش ۲۸۷.

۴۱. -----، ۱۳۲۶ش، سال ۲۵: ش ۹۰.

۴۲. -----، ۱۳۲۸ش، سال ۲۷: ش ۱۱۷.

و. پایان نامه

۴۳. عبدی، مینا، (۱۳۹۲)، بررسی مناسبات

سیاسی و اقتصادی بندر بوشهر با سایر مراکز

اقتصادی در دوره پهلوی اول، بوشهر: دانشگاه

خلیج فارس بوشهر.

۴۴. فتحی، فاطمه، (۱۳۸۹)، گمرکات حاشیه

شمالی خلیج فارس در دوره پهلوی، اصفهان:

دانشگاه اصفهان.

۴۵. نظری، سعیده، (۱۳۹۳)، اتاق بازرگانی

بوشهر و نقش آن در تجارت خلیج فارس در دوره

پهلوی، بوشهر: دانشگاه خلیج فارس بوشهر.

پیوست‌ها

۴۶. اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

۲۰. طالب‌پور، فریده، (۱۳۹۶)، تاریخ پارچه و

نساجی در ایران، تهران: دانشگاه الزهرا.

۲۱. غلامی، شهرام، (۱۳۹۶)، اقتصاد کشاورزی

ایران در دوره پهلوی اول، تهران: دنیای اقتصاد.

۲۲. مقدسی، ابو عبدالله محمدبن احمد، (۱۳۸۵)،

احسن التقاسیم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران:

کومش.

۲۳. نوری زاده بوشهری، اسماعیل، (۱۳۲۷)، اسرار

نهضت جنوب، تهران: بانی.

۲۴. هدایت، مهدی قلی، (۱۳۸۹)، خاطرات و

خطرات، تهران: زوار.

۲۵. یاحسینی، قاسم، (۱۳۸۲)، آتشی در مسیر

زندگی، خاطرات منوچهر آتشی، بوشهر: شروع.

ج. مقاله

۲۶. اتحادیه، منصوره، (۱۳۹۵)، نقش دستگاه‌های

دولتی عصر قاجار در صنعت و تجارت فرش

ایران، پژوهش‌های علوم تاریخی، ش ۲، صص ۲۱ تا-

۴۱.

۲۷. اسدپور، حمید، (۱۳۹۸)، موانع تاریخی

توسعه بوشهر در دوره پهلوی، پژوهش‌های تاریخی

ایران و اسلام، ش ۲۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۸،

۲۳۸ تا ۲۱۳.

۲۸. حسن نژاد، زمانه، (۱۳۹۳)، عوامل مؤثر بر

رشد صنایع نساجی مازندران در عصر پهلوی،

پژوهش‌نامه تاریخ اقتصادی و اجتماعی، س ۳، ش ۱،

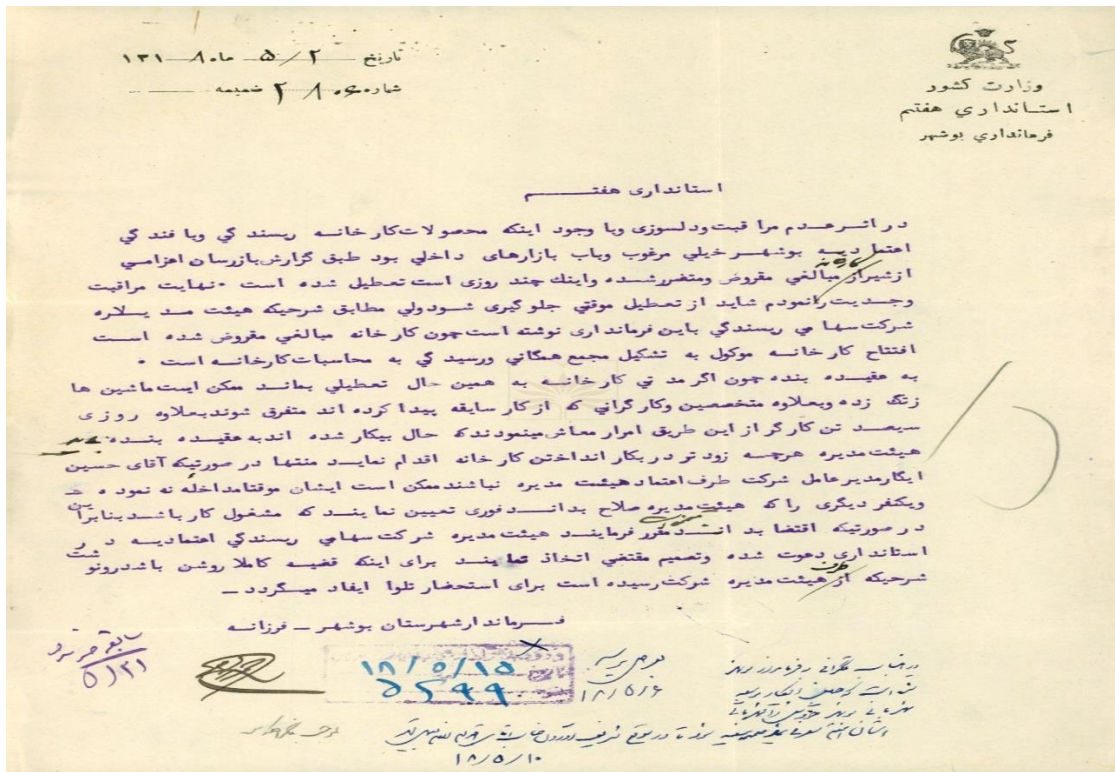
صص ۲۵ تا ۴۹، بهار و تابستان ۱۳۹۳،

۲۹. نعمتی، نورالدین و شیوا تقوایی زحمت‌کش،

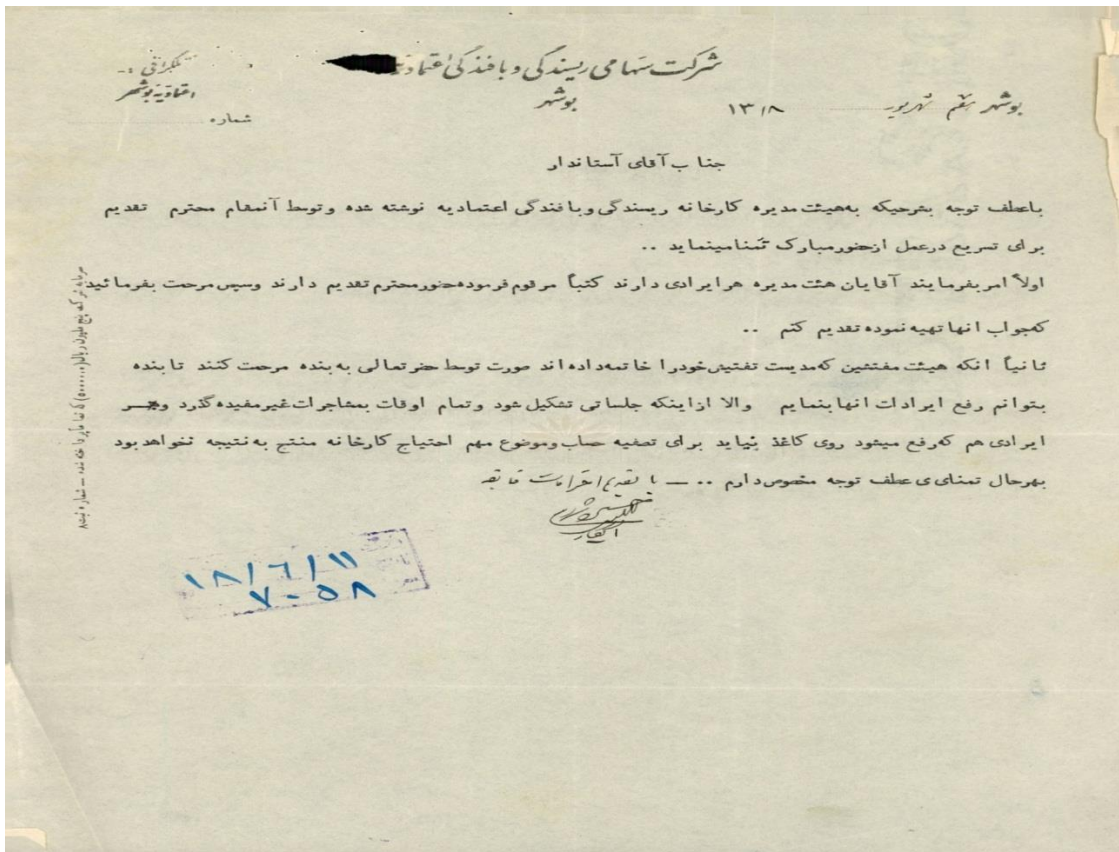
(۱۳۹۳)، تأثیر سیاست‌های اقتصادی پهلوی اول بر

اقتصاد بندر بوشهر، پژوهش‌های ایرانشناسی، دوره ۴،

ش ۲.

نمونه سند ۱: گزارش فرمانداری بوشهر درباره محصولات کارخانه اعتمادیه.

نمونه سند ۲: نامه حسین ایگار، مدیرعامل کارخانه اعتمادیه، به استاندار.